

Sisukord

Illustratsioonide loetelu	9
Kaartide loetelu	11
Saateks	13
Eelnevalt	17

ESIMENE OSA

Vana-Galliast renessansini

1. Hekk	21
2. Kodu Gallias	33
3. Metsade nähtamatu maa ja meri	54
4. Ajamasinad	70
5. Katarite aare	89
6. Puu Prantsusmaa keskpunktis	109

TEINE OSA

Louis XIV-st Teise keisririigini

7. Jalutuskäik aias	133
8. Vitraaž	158
9. Verine Provence	175
10. Kuidas tal see õnnestus	201
11. Madame Bovary tapmine	227
12. Miss Howardi kingitus Prantsusmaale	256

KOLMAS OSA
Kolmas, Neljas ja Viies vabariik

13. Metsik rannik	287
14. Kuidas surnute asjus järgi pidada	307
15. Ligipääsmatu Mägi	329
16. Tour de France'i märtrid	356
17. La République en Marche!	377
18. Hävitamine	401
Soovitused ränduritele	425
Kaardid	430
Kronoloogia	446
Viited	465
Üldregister	514
Kohanimedede register	533
Tänuavaldused	551

Illustratsioonide loetelu

1. Caesari lahing Sambre'i (Sabise) jõel Gallia sõja teisel aastal (57 eKr), Napoleon III ja tema uurimismeeskonna rekonstruktsioon.
2. Theopolise, kadunud Jumala Linna arvatav asukoht, linna nimi on loetav kaljusse uuristatud tekstist (u 414). Autori foto.
3. Karl Suure väejuht Roland, Bretagne'i markkrahv, kelle „saratseenid” (baskid) tapsid Roncevaux' kurus Püreeneede lääneosas 778. *Chroniques de Saint-Denis*. Bibliothèque nationale de France, käsikirjade osakond, Français 6465.
4. Gerbert d'Aurillac näppamas saratseeni filosoofi raamatut ja kasutamas Reimsi katedraali auruorelit. *Abrégé des histoires divines*, MS.M.751, f.99v&f.100r. The Morgan Library and Museum / Art Resource, NY / Scala, Firenze.
5. Trimouns'i talgikarjäär ja Col de la Peyre'i kuru, mille kaudu katari ketserid põgenesid Montségurist 1243.
6. 16. sajandi alguse palverändur – või Compostela Püha Jaakobuse kuju – Villefranche-d'Allier's. Autori foto.
7. Puu Prantsusmaa keskpunktis Antoine-Fabrice Des Bleyens'i kaardil „Carte ecclésiastique”, 1624. *Carte ecclésiastique contenant la description des archeveschés et éveschés du royaume de France et principautés adjacentes appartenants à l'église gallicane*. Vabakasutuses.
8. Louis XIV Tournai piiramisel 1667, arvatav autor Adam Frans van der Meulen. Foto: Gianni Dagli Orti / Shutterstock / Vida Press.
9. Versailles' loss ja Val de Galie, autor Pierre Patel, 1668. Vabakasutuses.
10. Eeva Eedeni aias, autor Arnaut de Moles, u 1510, Auch'i katedraali kooriümbrikskäigus. Mattes Rene / Hemis / Alamy / Vida Press.
11. *La Construction d'un grand chemin*, autor Joseph Vernet, 1774. On näha *corvée*'ks (kohustuslikuks teedeehituseks) värvatud talupoegi ja nende hobuseid. Bridgeman Images.
12. Pariisi naised suundumas Versailles'sse „leiva ja kuninga järele”, 1789. Incamerastock / Alamy Stock Photo / Vida Press.

13. Mistraal tekitab kaose Col des Tempêtes'i kurus Mont Ventoux' tipu juures, 1827. Kliše autor Bernard Cousin. UMR TELEMME, Maison méditerranéenne des Sciences de l'Homme, Aix-en-Provence, Prantsusmaa.
14. Vabrikutelinn Rouen, vaade Bonsecours'i kalmistu poolt, u 1850. *Rouen, vue prise du cimetière de Bon-Secours*. Bibliothèque municipale de Rouen (Est.topo.g-3884).
15. Louis Napoléon Bonaparte, Prantsuse Vabariigi „Prints-President”. Dagerrotüüp, u 1850. *Portrait de Napoléon III, en buste, de trois-quarts, à gauche*. Photo12 / Alamy / Vida Press.
16. „Madame H...” (Harriet Howard), presidendi konsort, autor Henriette Cappelaere, 1850. Vabakasutuses.
17. Gallia ja Prantsusmaa valitsejad kujutatuna müntidel ja ühel pitsatil (Philippe Auguste).
18. „Valge metslane” Narcisse Pelletier Constant Merland'i raamatus „Dix-sept ans chez les sauvages”, 1876.
19. Anatole Roujou, geoloog ja darvinistlik antropoloog, u 1872. Archives départementales du Cantal, 28 J 2/445, fonds Alphonse Aymar.
20. Teise Tour de France'i 1. etapp (Pariisist Lyoni 2.–3. juulil 1904) kusagil Moulins'i ja Roanne'i vahel. Presse Sports.
21. Reims pärast nelja aastat lääneringe osaks või lähedal olemist, pildistanud Ameerika Punase Risti töötaja 20. mail 1919.
22. Marssal Pétain Vichy nukurežiimi propagandaplakatil, autor Bernard Villemot, 1943. Bridgeman Images.
23. Mont Aiguille Vercors'i mägismaal, illustratsioon rmt-st: „Les Sept Miracles de Dauphiné” (Grenoble, 1701).
24. Charlie Hebdo toimetuse hoone sein 16. oktoobril 2017. Autori foto.
25. Üks kollavestide (Gilets Jaunes) liikumise esimesi liidreid Priscillia Ludosky kollavestide demonstratsioonil 20. jaanuaril 2019. Eric Feferberg / AFP / Scanpix Baltics.

Kaartide loetelu

1. Vana-Gallia geograafia, loodusvarad ja huviväärsused.
2. Gallia ja peamised Rooma teed aastal 27 eKr.
3. Hiline Rooma-Gallia ja Lääne-Rooma impeeriumi järelejäänud valdused u 464.
4. Verduni lepingu (843) alusel jaotatud Frangi riik.
5. Inglismaa ja Burgundia valdused Prantsusmaal 1154–1158.
6. Charles Estienne'i reisijuhis „Guide des chemins de France” (1552) kirjeldatud teed.
7. Île-de-France'i traditsiooniline *pays* ja selle varustuspiirkond 18. sajandi keskel.
8. Prantsusmaa administratiivne ja ajalooline jaotus *ancien régime*'i ajal.
9. Algne rändsellide Tour de France nii, nagu seda kohandas ja kasutas Jacques-Louis Ménétra aastatel 1757–1763.
10. Esimese vabariigi ja Esimese keisririigi aegsed departemangud (*départements*) 1790–1815.
11. Louis-Napoléon Bonaparte'i riigipöördeksed ja Prantsuse-Preisi sõja tagajärjed.
12. Peamised ülemereterritooriumid ja Narcisse Pelletier' reisirid.
13. Saksa armeede poolt hõivatud alad 1914–1918.
14. Prantsusmaa ja Põhja-Aafrika ning interneerimislaagrid Natsi-Saksamaa valitsuse all.
15. Tour de France'i jalgrattavõistluse areng.
16. Prantsusmaa ja selle ülemerevaldused ning kollavestide esimesed meeleavaldused 2018.

Saateks

See ajalooramat jutustab piirkonnast, mis asub Euraasia mandri läänepoolses servas ja mida praegu tuntakse Prantsusmaana. Lugu algab kõige varasema ajaga, millest on olemas kirjalikud tunnis-märgid, ja lõpeb kauges tulevikus. Pildid sõdadest ja revolutsioonidest, Provence'i legendikest Pariisi slummide ja bulvariteni tulevad ehk tuttavad ette; mõned peategelased on hästi teada kas tegelike või legendidena – Caesar, Karl Suur, Louis XIV, Napoléon Bonaparte, kindral de Gaulle. Paljud teised sündmused, kohad ja inimesed ei ole Prantsusmaa ajalookirjutistes kunagi varem esinenud.

Ajalouuringud on ettearvamatud. Käesolev raamat pidi algama põlisasukate legendiga Gallia päritolu kohta, mis pärineb Rooma vallutuse (58–51 eKr) eelsest ajast. Eeljalooline lugu rändavast kangelasest viis avastusteni, millest kasvas välja raamat rauaaja keltidest ja nende teaduse mõttes kaugemale arenenud tsivilisatsioonist. Seda avastust kinnitas lahti kodeeritud iidne maakaart järgmises raamatus, mille dikteerisid teised, samavõrd mõjuvad asjaolud.*

Ajast, kui mu mentaalsel silmapiiril oli hakanud terendama Prantsusmaa sotsiaalse, poliitilise ja geograafilise ajaloo pilv, oli möödunud kümme aastat. Oli ette võetud mitmeid ekspeditsioone raamatukogudesse ja kohapeale. Täheldasin rõõmuga, et idee oli juba kümme aastat vana. Veel tervelt neli aastat kulus selle raamatu kirjutamisele, millest pidi minu ettekujutuses saama aeglane ajalugu („aeglane” nii nagu „aeglane toit”).

* *The Ancient Paths* (Iidsed rajad), (USAs pealkirjaga *The Discovery of Middle Earth*), 2013; *The Debatable Land* (Vaidlusalune maa), 2018. – Siin ja edaspidi autori märkused, kui ei ole märgitud teisiti.

Surelikkusega seotud puudustest hoolimata on aja kulg kirjaniku sõber. Kui sa ei taha möödunud lihtsalt tabelisse kanda, vaid elavaks teha, siis läheb enesevõrutuseks vaja usaldusväärseid vahendeid, ei piisa ainult imevärselt mälu arendavast jalgrattast ja inspiratsiooni andvast veinist, mis jõudis Galliasse mööda Vahemerde, Rhône'i jõge ja teid, mille rajasid Püreeneede ja Alpide vahele nomaadide karjad ja end püsti ajanud ahvid.

*

Selle toa seinad, kus ma oma raamatu kirja panin, on lagedad: ainsana ripub seal Prantsusmaa ja selle naabrusalade reljeefkaart, mille on välja andnud Institut Géographique National. Kaart moodustab tegelikust maa-alast täpselt ühe miljondiku, mis on tühine võrreldes sellega, mis kõik tuleb kokku suruda, kui tahta mahutada ühteainsasse köitesse kaks tuhat aastat ajalugu. Olen kaardil valge korrektureerimisega ära märkinud kõik teed, mille Margaret (minu naine) ja mina oleme jalgrattal läbi sõitnud, olen aga jätnud välja reisid, mis me oleme teinud rongiga ja – aegadel, mida enam ei mäletagi ja mis mäletamist vaevalt väärivadki – autoga.

See kaart oli mulle ikka kinnitanud, et olen lisaks Pariisile näinud päris palju, sealhulgas paljusid süngeid ja lohutuid linnu ning piirkondi, mida ükski informeeritud turist teadlikult ei külastaks. Enne kui kontinendile ilmusid taas eelmistest sajanditest tuttavad katkumüürid ja *cordon sanitaire*'id, olime Lääne-Euroopas läbinud ligi viiskümmend tuhat kilomeetrit, millest suurem osa oli sõidetud praegusaja Prantsusmaa piirides. Nüüd paistab sellelt kaardilt aga silma kõik see, mida me pole näinud, isegi mitte eemalt. Oletades, et keskmine nägemisulatus mõlemale poole valget joont on kaheksa kilomeetrit, jääb ikkagi veel järele tohtu *terra incognita*.

Algusaegadel võtsime ette rännaku mõnesse kindlasse piirkonda, hiljem aga, ja järjest suuremate kaartega, kindlatesse ajajärkudesse. Kui saime nädalate viisi rahulikult sõita, muutus lahti rulluv maastik lõpuks nii intensiivseks, nagu vaataksime binokliga, ja rännaku neljas dimensioon järjest sügavamaks. Reisi ettevalmistustele – täpse paikondliku informatsiooni kogumisele ja süstematiseerimisele – kulus alati rohkem aega kui reisile endale.

Üldajaloo teosed ja nende fakti- ja daatumisoga, millest võis saada amneesiahoo, osutused üsna varsti sama kasutuks kui tillukesed kaardid, mis näitavad ainult peateid ja raudteeliine. Ootasin pikisilmi, et ajalooramatute autorid astuksid kiirrongist kusagil huupi maha ja võtaksid kontakti mõne kohalikuga, olgu surnud või elavaga, jagaksid salapärast söömaega, süveneksid arusaamatult olulistesse pisi-asjadesse, ja eriti seda, et nad esitaksid rohkem küsimusi.

Seevastu vahel kõlas kõik nii tuttavalt, et oli raske uskuda, et see oli tõeline minevik. Mulle tundus, justkui oleks olemas mingi Prantsusmaa ajaloo komplekt, millest saab kasutusvalmis žanrinäiteid kähku kokku panna. Lõppjaama jõudmise rutus olid terved provintsid ja rahvad kiiruga kustutatud ja üks koht sarnanes teisega. Füüsiline geograafia puudus tihti hoopiski, see oli jäetud mõne teise dimensiooni või distsipliini asjaks. Mõned „Prantsusmaa” ajalood ei läinud kunagi kaugemale Pariisi välimistest bulvaritest, välja arvatud muidugi siis, kui seda nõudis sõda. Iga ajajärk elas ranges kronoloogilises suletuses ja tal oli luba suhelda ainult iseenda ja oma vahetute naabritega.

*

„Prantsusmaa avastamine” (*The Discovery of France, 2007*)* kirjeldas Prantsusmaa kaardistamist ja koloniseerimist alates revolutsioonist kuni esimese ilmasõjani. Käesolev raamat, mis on vaid veidi mahukam, kuid hõlmab ligi kümme korda rohkem aastaid, nõudis sümfoonilisemat ja ooperlikumat lähenemist. Ma taotlesin kogemuse ja ajaloo tihedamat kooslust, sest tean, kuidas informatsioon, mida muidu on võimatu meelde jätta, püsib meeles koos inimese või paigaga, millega oled teinud lähemat tutvust.

Pole üldse mõeldav asuda ajaloolisi andmeid ritta seadma, kui puuduvad reeglid ja mingigi äratuntav ühtne rivivorm, aga seiklus, mis sellest kujuneb, tuleb kurb, sest pole lootustki ära eksida. Varem või hiljem omandavad andmed oma vormiriide jooned. Need on jäigad ja sellistena sobiv tooraine propagandale või poliitiku kõnekirjutajale.

* Graham Robb, *Prantsusmaa avastamine: ajalooline teejuht*, tõlkinud Triinu Pakk. Tallinn: Varrak, 2010. – *Toimetaja märkus*.

Kui üldlevinud esitlusvormidest aga taktikalistel kaalutlustel kõrvale kalduda, on oht jätta mulje, et ajalootõdedest on mindud kahtlaselt kaugele.

Võõrastavate või pealtnäha eksitavate üksikasjade isikutunnistusi ja pagasisilte saab kontrollida raamatu lõpus märkuste ja viidete alajaotuses. Selle raamatu vundamendi moodustavad algupärased dokumendid Gallias, Frangi riigis, Oksitaanias ja Prantsusmaal käibinud keeltes ning teatud kindlate sündmuste ja inimeste kohta tehtud uurimused. Tänu teadustööle on üldajaloo autorite teed minevikku hästi sillutatud. Nähtavale tulevad aga ka uskumatult tühjad alad mõlemal pool sõiduteed ja tekib erutav arusaam oma teadmiste puudulikkusest, mis ongi ju uurimistöö *raison d'être*.

Eelnevalt ...

Prantsusmaa ajalugu algab nagu raadioragin või virvendav filmilint, mis on nii pude, et on raske aru saada, kas tulemas on seikluslugu või tõesti aset leidnud sündmuste talletus.

Lõvinahka mähitud mees ajab lojuste karja üle lagendiku. Tema selja taga voogavad mägede sakilise rivi kohal metsapõlengu tahmased pilved või kauged ookeaniudud. Ta rühib vastu päikest edasi, taevas tõmbub aga tumedaks ja kaader kustub kivirahes. Kui päeva valgus naaseb, on rauaajast pärit kriimulisel filmilõigul selgelt ära tuntav kividega üle külvatud Crau' legendik ja Rhône'i deltaala, kus jõgi Vahemerre jõuab.

Kreeka ja Rooma kirjanikele, kes selle Gallia legendi fragmen did talletasid, oli see rännumees Herakles. Hannibalile, kelle armee tema jalajälgedes aastal 218 eKr Püreneedest Alpideni marssis, oli ta päikesejumal Melqart. Viis sajandit hiljem vormisid kristlased tema väljakujunenud jooned selliseks, et ta paistaks nagu Püha Christophorus. Hõimudele aga, kes olid tulnud 6. sajandil eKr ida poolt ja kes seda lugu oma lastele ja hiljem oma rõhujatele jutustasid, olid see karjaajaja ning keldi printsess, kelle viljakasse sisemusse ta tungis, nende multietnilise rahva esivanemad.

Selle nimi, kes avastas maa, millest sai Prantsusmaa, oli Ogmios. Gallialaste välja surnud keeles tähendas Ogmios teejuhti või teedemeest, sest kus tema kõndis, sinna tekkis turvaline läbipääsutee.

*

Lugulaul rahva sünnist Lääne ookeani kallastel kuulub esiajalukku, kuid legend ise on tõene: selle geograafiliselt sidusad stseenid saab kokku panna fragmentidest, mille on talletanud kaksikümne

vanaaja autorit. Ogmios ise võis kunagi olemas olla kas kui hilise pronksiaja prohvet või kariloomadega mehkeldav sõjapealik. Tema kummituslikud jalajäljed langesid tuttavale, kindlale pinnasele. Kuivadelt madalmikelt, kust Heraklese tee läbi läks, võib siiani üles korjata Gallia poti- ja tellisekilde ning seda rada mööda on nüüdki võimalik minna Crau luhtadelt kuni Rhône'i viinamarjaväljadeni ja sealt edasi üles kaootilisele maale, kus päike uuristab lubakivisse sügavaid varjudest kuristikke.

Jõudnud Alpide läbimatu müüri juurde, raius ta männimetsa maha, pani tüved ja rusukivid põlema ja jäi ootama imet. Kalju plahvatas ja värav avanes. Läbi selle värava rändasid loendamatud armeed, kaupmehed, põgenikud, orjad ja pruudid mõlemalt poolt mägesid Gallia ja Itaalia vahet. Kui Rooma asehaldur (prokonsul), kellest sai Gallia hävitaja ning ajaloolane, 58. aasta kevadel eKr Provence'i Alpidesse suundudes viie leegioniga läbi selle laia avause marssis, oli tee juba mitu sajandit vana.

ESIMENE OSA

**VANA-GALLIAST
RENESSANSINI**

I

Hekk

Teraste mustade silmadega pikk mees silmitses läbimatut hekki. Aasta oli 57 eKr, hekk asus jõeperve lähedal Gallia põhjaosas, mees oli Julius Caesar.

Käes oli Rooma Alptide-taguste naabrite vastu peetava potentsiaalselt kasumliku sõja teine aasta. Esimesed lahingud oli peetud Gallia lõunapoolses osas, kus barbarid elasid küngastel kaunilt müüri ümbritsetud linnades, kuhu viisid teed ja sillad. Nüüd marssisid leegionid läbi uurimata maa, kus elasid „väga vaprad metsikud inimesed”. Tuul kandis ääretu ookeani lõhna ja vesikellad näitasid pikenevaid suvepäevi.

Nagu paljud muudki välimise Gallia* nähtused oli hekk haritud roomlasele liiga eksootiline, et sellest päriselt aimu saada. Aastaruandes senatile tuleb Caesaril seda kirjeldada üsnagi detailselt, et senaatoritele täpselt selgitada, kuidas sai juhtuda, et taimestik Rooma armee ära hirmutas ja ta plaanid nurjas.

Korralik ja punktipealne Gaius Julius Caesar käis ladina keelega ringi täpselt ja ökonoomselt, niisamuti nagu ta käsitses kammi, kääre ja habemenuga, kitkudes halastamatult välja kõik ülearded karvad. Tsiivilisatsiooni keel pakkus aga ainult pastoraalset sõna *saepes*, mis tähistas okstest ja lehtedest väikest tõket või hekki.

* Vahel kutsutakse nii Gallia piirkonda, mida Julius Caesar on nimetanud paaril korral oma teoses „Märkmeid Gallia sõjast” kui Gallia Ulterior, mis kattub sisuliselt Alptide-taguse Galliaga (Gallia Transalpina). – *Toimetaja märkus*.

Ning, nagu ikka, ka siis see *hekk* sinu naabrite piiril,
kus pajuõites on roal mesilinnud, kes põlvnevad Hyblast,
meelitab suikuma sind, suminat tasa saates su kõrva.*

Need gargantualikud Gallia *saepes*'ed ei olnud rajatud selleks, et hoida loomi aedadest ja viljapõldudest eemal; need oli seal selleks, et neutraliseerida Rooma ratsaväge ja vaenlast nähtamatuks tegeva keebina eksitada. Parim viis Vahemere-äärsele lugejale hekki kirjeldada oleks selgitada, kuidas see on ehitatud:

Nad löikused noori puid ja painutasid tihedaid oksid, mis puudelt kummalegi poole välja kasvasid, ja nende vahele pandi kasvama põldmarjad ja okkalised põõsad, nii et need müüritaolised hekid pakkusid neile kaitset ja neist ei saanud läbi tungida isegi mitte pilk.

*

Caesar oli esimene Rooma väejuht, kes sellesse kaugesse Reini alamjooksust läände jäävasse kanti tungis. Gallia ainus täielikult Roomale allutatud osa oli Gallia Transalpina provints, mis oli asutatud 121. aastal eKr ja sai hiljem nimeks Gallia Narbonensis. Piki Vahemere rannikut kulgev kitsas maariba, mida piirasid Alpid, Juura mäed, Sevennid ja Püreneed, pakkus turvalist koridori Hispaania ja Itaalia vahel ning mööda seda sai Rooma poole teele saata Gallia kulda, nisu ja orje.

Ülejäänud Gallia oli põhjapoolse ookeanini ulatuv tohutu maaala. Ühe kolmandiku sellest olid hõivanud hõimud ühise nimetusega belgid. Polnud isegi kindel, kas Belgica moodustas tõesti osa Galliast: belgide hõimudel olid keldi nimed, kuid nad väitsid end olevat germaanlastest sissetungijate pojad ja pojapojad. Üle Belgica piiride ei tohtinud tulla ükski kaupmees, eriti kui ta kauples veini või mõne muu Rooma luksускаubaga, mis belgide arvates oli nõrgendanud Rhône'i ja Seine'i ääres elavate hõimude hingejõudu.

* Vergilius, *Ekloogid*, I, tõlkinud Leo Anvelt. – *Rooma kirjanduse antoloogia*, Tallinn: Eesti Raamat, 1971, lk 271. – *Tõlkija märkus*.

Suurem osa sellest, mida tolle maa-ala kohta teati, põhines kuuldustel, kuid kuulujutud olid kõik vägagi usutavad. Aasta varem oli Caesar näinud oma sõdureid Vesontios (Besançonis) hirmust lõdisemas ja peaaegu mässamas, kui nad olid kuulnud salakuulajate ja kaupmeeste lugusid. Meestele, kes olid reisidel või lahingus kohanud germaani soost inimesi, olid nood tundunud vaprad ja distsiplineeritud ning „kehalt võrratult suured”. „Tihti ei olnud nad välja kannatanud nende näoilmet ja nende sädemeid pilduvaid silmi.” Leegionärid, kes väitsid, et nad inimvaenlast ei karda, tundsid salamisi õudu Looduse ees, mis oma metsikute võsudega paistis roomlaste vastu vandenõu sepitsevat: nad kartsid „kitsaid teid ja tohutuid metsi”.

Kreeka ja Rooma reisijate ja geograafide teatel laius teisel pool Reini jõge päikeseta Hertsuünia mets, mis oli sama vana kui maailm ise ja ulatus nii kaugele itta, et seda ei saanud läbida vähema kui kuuekümnepäevaga ja ka siis ainult, minnes metslinnu järel, kes oma helendavaid sulgi pimedusse poetas. Kaugel põhjas, kuhu Caesar oli oma kaheksa leegioni viinud, olevat teinegi suur mets, Arduenna, „suurim kogu Gallias” ja „rohkem kui viissada miili lai”. See oli erodeerunud mäestikuahel, mida nüüd kutsutakse Ardennideks ja mis seisab kaksiratsa Prantsuse-Belgia piiril.*

Monstroosete hekkide maa laius Arduenna läänepoolses servas. Metsasügavuses, „kõrvalistes paikades” ja *in latebris* (varitsuskohtades) käisid koos gallialaste sõjanõukogud. Arduenna oli terve maa suurune bandiidipesa. Nähtamatud rajad viisid labürinditaolisi teid mööda salaorgudesse ja kuristikesse. Mõnel pool olid metsa rüpes tihedad tamme- ja jugapuuistandused ning druiidid, need preestrite kastist teadlased ja intellektuaalid, viisid seal läbi inimohverdusi. Need, kes oskasid punuda sõjaväge tõkestavaid hekke, oskasid painduvatest pajuokstest teha ka „tohtu suuri nukke, mille jäsemeid nad täitsid elavate inimestega, enne kui neile tule otsa panid.”

Ranniku pool kaitsesid metsa mädasood ja kummaline ala, mis polnud ei maa ega meri. Ookeanilooded moodustasid ajutisi saari, mis nägid välja nagu udus karile jooksnud laevad, siis aga saatsid

* Vt kaart 1: Vana-Gallia geograafia, loodusvarad ja huviväärsused.

tõusulained hiiglaslikud tammed ja nende juurteräga laevateedele ohtlikult seilama, kõverikud jäsemed laiali nagu taglas.

*

Kui leegionid tol varasuvel läbi välimise Gallia edasi tungisid, paistis põhjamaiste sõjameeste oht olevat liialdatud. Mõned elutargemad hõimud – Morvani heduid, Trieri treeverid, Reimsi reemid – olid diplomaatiliselt töötanud Caesarile truudust. Olles osalenud viimases sõjanõukogus, said reemid Caesarile ette kanda muljet avaldavat statistikat belgide väehulkade kohta. Gallia rahvaloenduse andmetel oli roomlaste vastu valmis relva tõstma viieteistkümnest eri hõimust ühtekokku 298 000 sõdurit.

Seni oli peetud ainult üks lahing. Belgide võitlejad olid piiranud reemide linna Bibraxi umbes kolmkümmend kilomeetrit Reimsist loodes, kuid roomlased olid kerge vaevaga peale jäänud. Oma kaotuste suhtes pealtnäha ükskõiksed belgid olid jälginud roomlaste taktikat, tõmbunud tagasi oma laagrisse – mis, kui otsustada kahe-kolme kilomeetri kaugusele ära paistvate lõkkesuitsude järgi, oli ühtekokku tosin kilomeetrit lai –, pöördusid seejärel koju omaenda tanumal võitlema. Sellest peale oli Caesarile alistunud veel kolm hõimu, viimati Amiens'i ambid.

Selles põhjapoolse Gallia viljakas kandis olid leegionid nädalakese puhanud, tarbinud vilja ja loomi ning sundinud varakult vilja koristama oma võõrustajad, kes siis talvel näguripäevi pidid nägema. Seejärel asusid nad üle Picardie legendike teele ja marssisid kolm päeva ida suunas, kuni jõudsid ambide territooriumi servale.

Pärast inimtühja puhvertsooni läbimist jõudsid nad teistsuguste inimeste võimupiirkonda. Nervid olid kuulu järgi „belgide hõimudest kõige metsikumad ja asusid kõige kaugemal”. Roomlase silmale olid lodud ja tihnikud märgid sellest, et kant on metsik ja maha jäetud, osavalt korraldatud hekid aga näitasid, et Loodust oli pigem järele aidatud kui hüljatud. Maapind läks märjemaks ja pikad pagasivankrid, mitte kutsuti *impedimenta*'deks, õigustasid oma nime.

Kolmandal päeval andsid mõned gallialastest vangid Caesarile teada, et kümme miili ida poole asub jõgi nimega Sabis (Sambre).

Maakuulajad saadeti ette ja nad teatasid tagasi tulles, et nervid passivad ja ootavad jõe kaugemal kaldal. Nendega olid ühinenud nende belgidest naabrid atrebatid ja viromandid ning nad ootasid iga hetk saabuvat aduatukkide väge.

Roomlased tungisid edasi jõeni ja, olles ületanud madala künka-harja, jäid kõrgematele nõlvadele laagrisse. Sealt sai Caesar uurida hekk-tõkkeid, mis olid arvatavasti mitu aastat varem strateegilistele positsioonidele püstitatud nagu hiigelsuurele loomale seatud lõks. Künkanõlv laskus järsult, kuid ühtlaselt alla jõeni. Nagu ta hiljem kinnitas, oli jõgi väga lai, kuid vesi ulatus pelgalt vööni. Vastaskaldal kerkis orust samalaadse tõusuga künkas. Roomlaste poolel oli künkajalami ja jõe vahel puhas, lage, umbes kuuekümmne kahesaja jala laiune ala.

Jõekaldal võis märgata üksikuid ratsanikest tunnimahi, kuid „künka kõrgem osa oli kaetud nii tiheda metsaga, et oli raske selle sisse näha”. Kui metsaga kaetud kallast hoolega jälgida, peaks inimese kohaloleku reetma kas röövlinnu tiirlemine, metstuvi kudrutus või tuuleõhk, mis liigutab ainult paari oksa. Kuid ükski pilt ega heli ei andnud roomlastele aimu, et metsas varitses kuuskümmend tuhat sõjameest.

*

Lahing, mis pidi nüüd Sabise kallastel päevatõusu ja -loojangu vahel peetama, on ajaloos oma tähenduse kaotanud. See ühel hilise rauaaja suvepäeval toime pandud vähe tuntud genotsiid on kõige varasem üles tähendatud sündmus kahe tuhande aastases saagas, mille jook-sul Euroopa jõukeskmed nihkusid Vahemere ümbrusest Põhjamere kaldale. Just siin pidasid Rooma väed esimest korda käsivõitlust sõjameestega, kes elasid *Oceanus Germanicus*'e ääres.

Selles kadunud maailmas, kus suurem osa inimesi elas väikestes kohtades, on see ka esimene tavaline maalähedaste üksikasjade tohutust massist välja nopitud paik. Koha tähtsus ei paista kusagilt välja: ei mingeid mälestustahvleid, rääkimata külastuskeskusest; ainsana vihjab tapatalgutele tänavanimi Rue de l'Abattoir (Tapamaja tänav). Aastal 57 eKr polnud seal midagi silmapaistvat, ei monumenti ega asundust, ja sealt pole leitud ei keldi ega rooma muistiseid. Koha väljavalitus tekkis sõjakaoses, kuid see oleks libisenud unustusse koos

kõigi teiste eeljaloo rahvaste ja kohtadega, kui Julius Caesar poleks seda niivõrd lähedalt ja keskendunult kirjeldanud, et seda võib tänapäevalgi ära tunda.

Amiensi kandist saabunud leegionid olid jõudnud kohta, mis praegu on Hautmont, tööstusliku Maubeuge'i eeslinn kümme-kilomeetrit Belgia piirist. Nad jäid laagrisse metsa äärde, mis on osa ohtralt risustatud, kuid ökoloogilises mõttes endiselt väärtuslikust Mormali mäemassiivist.

Mõned Sambre'i jõe kõrge kalda omamaised puud on arvatavasti Arduenna metsa jäänukid, kuid Hautmonti maju kaitsvad hekid koosnevad ligustritest ja okaspuudest – neid liike tundsid roomlased, kuid mitte nerved. Hekke hooldavad hekitrimmerite, lehepuhurite ja mootorsaagidega relvastatud majakondsed, keda ei heiduta ei vigastused ega mõttetused. Jõest kaheksa Rooma jala kaugusele ulatuvale tasasele maale on ennast sobivalt sisse seadnud ArcelorMittali terasetehas. 2018. aasta suvel jalgrattaga Hautmont'i sõites märkasin üllatusega, kui kähku võib nüüdisaegne pilt haihtuda, kui lihaste kaudu kinnistuvad hoopis kunagised pinnavormid.

Kui Napoléon Bonaparte „De Bello Gallicot” uuris, hämmastas teda Caesari taktika. Laagrit alles kindlustati ja kraamiveokeid tiriti paika, kuid juba saatis Caesar ratsaväerühma vibumeeste ja kiviheitjatega kahlama läbi jõe metsase künka suunas. Kellelegi polnud antud käsku minna metsa luuret tegema ja selle mustavat sisemust loodima. Kui eelvägi teisele kaldale jõudis, tormas ratsanikele peale kamp poolpaljaid võitlejaid ja kadus seejärel puude vahele, „kuhu keegi ei julgenud järgneda”.

Platoo servalt, praeguse Rue du Velodrome'i ülemisest otsast, said roomlased näha ainult taimedest müüri, nervedele aga, kellele päike oli selja tagant, pakkus lehtpuumets roomlaste turviste vilgatuste jälgimiseks ohtralt vaatluspunkte. Vastasasuva künka harja silmitsedes ei jäänud neile märkamata, kuidas esimene kraamivanker lääne suunast laagriplatsile roomas.

Sellise uskumatu kiirusega, et nad paistsid ühtaegu olevat metsas, jões ja käeulatuses, tormasid nad künkast üles meie laagri peale, mida mehed püsti panid.

[...]

Polnud aega tunnusmärke kinnitada ega isegi kiivreid pähe panna ega kilpidelt katteid eemaldada ... Vaadet takistasid pealekauba, nagu juba varem öeldud, väga tihedad ette jäänud hekid.

Arusaamatul põhjusel oli Caesar alustanud rünnakut nähtamatule vaenlasele enne, kui väed ja nende *impedimenta* olid kohale jõudnud. Laager vallutati ja leegionid jäid peaaegu piiramisrõngasse. Iga-aastasest aruandes tunnistas Caesar harva oma eksimust, ent antud juhul ta teadis, et senaatoritel on võimalik võrrelda tema raportit sellega, mida jutustasid teised pealtnägijad.

Caesar polnud veel avastanud põhjust, kuidas said uudised Gallias levida kiiremini, kui Rooma sõnumiviija suutis ratsutada. Liitlased treeverid nägid ratsaväge ja jalaväelasi igas suunas pagemas nagu hiiri pesast ja lasid loomulikult jalga. Nad ratsutasid läbi Arduenna metsa, kuni jõudsid Moseli äärde. Kui nad jälle Trieri lähedal oma peamises *oppidum*'is olid, informeerisid nad oma senatit, et roomlastele oli saanud osaks kaootiline kaotus. Sealt jõudis teade Saari ja Reini jõe kaudu varsti Rooma. Nendes tingimustes ei saanud Caesar kuidagi kuulutada, et nagu ette teada, saavutati nervide üle võit.

*

Nüüd, kus vaenlane oli käeulatuses, sai ta jälgida teisest maailmast pärit sõjameeste taktikat:

Nii suur oli nende vaprus, et kui esimese rea võitlejad langesid, astusid tagumised mehed nende kohale ja võitlesid nende kehade peal. Ja kui nemad omakorda olid maha löödud ja kuhi kasvas kõrgemaks, kasutasid ellujäänud surnukehade kuhja nagu küngast, kust heita nooli meie meeste pihta ja lennutada tagasi odasid, mis polnud märki tabanud.

Isegi selles enda korraldatud segaduses, laskmata ennast võõrast maailmast ja enesetapjalikust vaenlasest kõigutada, pani Caesar tähele etnoloogilisi üksikasju. Gallias veedetud nelja laagrisuve ja kolme kosumistalve jooksul kogus ta andmeid selle tsivilisatsiooni kohta,

mida oli tulnud rüüstama ja hävitama. Tal olid kohalikud informaatõrid, reisiraamatukogu ja gallialasest sõber, hedui Diviciacus, druiidi intellektuaal ja poliitik, kes oli esinenud Rooma senati ees. Nähes belgide surnukehadest kaitsevalli, sai ta aru ja pidi tunnistama, milline vägev sõjaline potentsiaal peitub reinkarnatsiooniusus – keldi sõdalasele tähendas lahingusurm ust uude ellu ja „nii puudub surmahirm”. Ta teadis ka oma keldi vastase nime ja seda, millele see kurjakuulutavalt viitas: „Nervid tormasid laagri suunas oma kõrgeima juhi Boduognatose juhtimisel.”

Boduo-gnatos ehk Varesest sündinu oli Varese poeg. Teisel kujul Branus ja Brennus, oli kõikenägev surematu Vares roomlastele kahe suure keldi väejuhi näol juba tuttav: üks oli Brennus, kelle armee oli aastal 387 eKr Rooma marssinud ja selle elanikud maha tapnud, teine Brennus oli aastal 279 eKr rüüstanud Delfi templi. Roomlaste kollektiivses mälus püsisid keldid kui Alpi mäetippudest kindluse kohal juba eisiisade ajast varitsev oht.

Keltofoobiat on tunda kogu Caesari raportis. Oma kogu Galliat hõlmavate föderatsioonide, demokraatlike institutsioonide, meritokraatliku haridussüsteemi ja arenenud transporditehnoloogiaga olid keldi hõimud mitmes mõttes arenenumad kui roomlased. Nemadki arvutasid oma põlvnemist troojalastest ja pooljumalast, kes selgus olevat Heraklese maapealne kehastus. Caesari patriitsile omase arusaamise järgi oli keltide koht aga ürgsel kõnnumaal. Temale mõjus Gallia kui ärkvele ehmatav luupainaja: privaatne elamis-kõlblik ala oli imeväike ja sinna pääses üksnes „mööda tundmatuid salateid”, samas kui kõik selle ümber, kaugused ja aeg, ulatusid loomise ääreni.

Gallialaste linnad, mille nimetus oli keldi keeles *dunon* ja ladina keeles *oppidum*, kükitasid künkatippudel, kust sai kogu ümbruskonna hetkega üle vaadata ja meelde jätta. Caesar ise veetis mitu kuud heduide jõukas Bibracte linnas, mille panoraam hõlmas Alpisid ja Keskmassiivi. Kuid hiljem „De Bello Gallicona” avaldatud raportites jääb vaateväli kas taimestikku tõttu ahtaks või mahub kitsasse fookusesse ainult vaenlase laagri lõkkesuits ja läheneva hordi tolm.

Üle kontinendi levinud legendid gallialaste ja nende *oppidum*'ide geomeetrilise korrastatuse kohta kõnelevad ruumi meisterlikust valdamisest, mida roomlastel ei olnud ja mis mõnikord läheb lausa kent-sakuseni välja. Roomlaste kaardid olid nii viletsad, et ilma kohalike maakuulajate abita polnud Caesaril vahel aimugi, kus ta Gallia mäes-tike ja Rooma viiva kodutee suhtes asub. Miks ta arvas, et karnuutide territoorium (Chartres'i ja Orléans'i piirkond) moodustas „kogu Gallia keskse piirkonna”, jäi mulle saladuseks seni, kuni olin Ptolemaiiose koordinaatide ja kirjalike ülestähenduste järgi rekonstrueerinud kaoo-tilise Rooma-aegse kaardi ning nägin Karnuutiat täpselt seal, kus Caesar kujutles seda olevat, lahmaka maa-ala keskel (kaart 1).

Gallialaste häältelegraaf suutis edasi anda keerulise sõnumi kor-raga mitmes eri suunas üle saja kuuekümnepäevase Rooma miili kaugu-sele kiirusega viisteist miili tunnis. See eeldab täpselt fikseeritud kuulmispunktide võrgustikku, mis katab umbes kakssada tuhat ruutmiili. Peamistest arteritest eemal oli roomlaste sõnumisüsteem sellega võrreldes algeline. Kolm aastat pärast Sabise lahingut meeli-tati kaks Caesari väejuhti ja nende üksused Belgica naaberpiirkonnas metsasesse kuristikku: peidukohast välja ilmunud sõdalased löiksid neil tee mõlemalt poolt ära. Kui uudis viimaks Caesarini jõudis, saatis ta korraldused kolmandale ümber piiratud väejuhile, Quintus Cicerole. Tema kiri oli „kirjutatud kreeka tähtedega”, juhuks kui see peaks ära võetama – see oli küll küsitav kavalus, sest galliala-sed kasutasid kreeka tähestikku. Sõnumiviijal tuli Cicero kindluse piirajatest mööda saada niimoodi, et kiri oli kinnitatud oda otsa. Roomanud laagrile nii lähedale, kui ta julges, heitis ta oda lendu. See tungis kõrgele ühe vahitorni sisse ja seisis seal ligi kolm päeva, ilma et keegi oleks märganud.

Välimise Gallia unenäolistes avarustes pakkus ühe konkreetse kohakese üksikasjalik kirjeldamine teatud psühholoogilist tuge: vähemalt üks tilluke täpp kaardil oli võimalik suurendada täpselt realsuspildiks. Lahingustseeni miniatuurses maailmas – kaks kün-gast, jõeperv, natuke sorakil metsast maad ja hekirägastikud – teadis Caesar täpselt, kus ta asub.